

International Journal of Engineering Research and Science & Technology

www.ijerst.org

ISSN : 2319-5991

Vol. 21 No. 3 (1) 2025

ijerst.editor@gmail.com
editor@ijerst.com

Research Paper

नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांवर मुद्रा योजनेचा परिणाम

संशोधक

आशिष विठ्ठलराव आखरे
नबिरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर

मार्गदर्शक

डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले
सहयोगी प्राध्यापक
नबीरा महाविद्यालय, काटोल

संशोधन केंद्र - प्लेस फॉर हायर लर्निंग अँड रिसर्च वाणिज्य विभाग,

नबिरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर

सारांश:

२०१५ मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा (PMMY) उद्देश भारतामधील सूक्ष्म उद्योजकतेला चालना देणे हा होता, ज्याद्वारे लाभार्थ्यांना तारणमुक्त कर्जे उपलब्ध करून दिली गेली. महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्यातील एका अभ्यासात महिलांवरील या योजनेच्या परिणामांची तपासणी करण्यात आली. एकूण ३०० महिला लाभार्थ्यांवर आधारित सर्वेक्षण तसेच उद्योजिका व कर्ज वितरक संस्थांचे मुलाखती यांचा समावेश असलेल्या या संशोधनातून असे आढळले की, या योजनेमुळे महिलांमध्ये आर्थिक समावेशनात वाढ झाली असून अनेक महिलांनी पहिल्यांदाच उद्योजकतेकडे पाऊल टाकले आहे. मात्र, बहुतांश महिला लाभार्थ्यांचे कर्ज सर्वात कमी म्हणजे 'शिशु' श्रेणीतच मर्यादित राहते, त्यामुळे त्यांचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर वाढवण्याची क्षमता (scalability) मर्यादित राहते. कमी आर्थिक साक्षरता, व्यवसाय प्रशिक्षणाचा अभाव, आणि कर्ज घेतल्यानंतर आवश्यक मार्गदर्शन व पाठिंब्याचा अभाव ही मुख्य आव्हाने ठरली आहेत, जी महिलांच्या दीर्घकालीन यशाला अडथळा

ठरतात. या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की योजनेचा खरा व व्यापक परिणाम फक्त कर्जपुरवठ्यावर न थांबता, त्यासोबत मार्गदर्शन, क्षमता विकास, प्रशिक्षण आणि कर्ज प्रक्रियेत पारदर्शकता यांसारख्या पूरक उपाययोजनांद्वारेच शक्य आहे. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण अधिक प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी, योजनेमध्ये धोरणात्मक सुधारणा व समावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: प्रधानमंत्री मुद्रा योजना, महिला उद्योजक, नागपूर, आर्थिक समावेशन, सूक्ष्म कर्ज, आर्थिक सक्षमीकरण

Received: 02-6-2025

Accepted: 15-7-2025

Published: 22-7-2025

परिचय:

भारत सरकारने एप्रिल २०१५ मध्ये सुरू केलेली प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ही लघु व सूक्ष्म उद्योगांमधील आर्थिक समावेशन व उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी एक ऐतिहासिक उपक्रम ठरली आहे. या योजनेअंतर्गत तारणाची गरज नसलेली कर्जे तीन श्रेणींमध्ये दिली जातात शिशु (₹५०,००० पर्यंत), किशोर (₹५०,००१ ते ₹५ लाख), आणि तरुण (₹५ लाख ते ₹१० लाख) जे व्यवसायाच्या विविध टप्प्यांवर उद्योजकांना सहकार्य करतात. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे कर्जाची सुलभ उपलब्धता करून देणे व वित्तपुरवठ्याच्या अनौपचारिक स्रोतांवरील अवलंबित्व कमी करणे, जेणेकरून बिगर-कॉर्पोरेट आणि बिगर-कृषी क्षेत्रातील लघु व्यवसायांना सक्षम करता येईल.

सामाजिक व आर्थिक विकासात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे लक्षात घेता, महिला उद्योजकतेला चालना देणे हा प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग राहिला आहे. २०२१-२२ पर्यंत, एकूण मुद्रा कर्ज खात्यांपैकी सुमारे ७१% खाती महिलांच्या नावे होती, जी त्यांचा वाढता सहभाग दर्शवितात. मात्र, मंजूर कर्जाच्या एकूण मूल्याच्या केवळ ४९% भाग महिलांच्या वाट्याला आला होता, ज्यातून कर्जाच्या वितरणामध्ये असलेली असमानता स्पष्टपणे समोर येते. हे चित्र, एका बाजूला पोहोच वाढत असल्याचे सूचित करत असताना, दुसऱ्या बाजूला महिलांना अर्थपूर्ण आर्थिक सहाय्य मिळण्यात येणाऱ्या अडचणींचे प्रतिबिंब देखील दर्शवते.

महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्हा ही योजना कशी अंमलात आणली गेली आणि तिचा महिलांवर काय परिणाम झाला हे अभ्यासण्यासाठी एक उत्तम संदर्भ बिंदू ठरतो. औद्योगिक आणि ग्रामीण दोन्ही घटक असलेले एक प्रमुख शहरी केंद्र म्हणून नागपूरमध्ये विविध आर्थिक क्रियाकलाप घडतात. जिल्ह्यातील

महिला सूक्ष्म उद्योग, लघु व्यापार, सेवा क्षेत्र व लघु उत्पादन यामध्ये वाढत्या प्रमाणात सक्रिय होत आहेत. तथापि, त्यांना भांडवलाचा अभाव, आर्थिक साक्षरतेचा कमी स्तर आणि सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने यांसारख्या अनेक संरचनात्मक अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे.

या पार्श्वभूमीवर, नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांवर मुद्रा योजनेचा नेमका काय परिणाम झाला आहे, हे समजून घेणे फार महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे या संशोधन पत्राचा उद्देश असा आहे की, या योजनेमुळे कर्जाची उपलब्धता, व्यवसायाचा विकास, आर्थिक सक्षमीकरण या बाबतीत खरोखरच सकारात्मक बदल झाला का, आणि महिलांना कोणकोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो, याचे सखोल मूल्यांकन करणे. अनुभवजन्य विश्लेषण व स्थानिक स्तरावरील अंतर्दृष्टी यांच्या आधारे, ही योजना महिलांसाठी प्रभावी ठरली आहे की नाही, आणि तिचा प्रभाव अधिक गतीमान व समावेशक होण्यासाठी कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत, याचा अभ्यास या संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांमध्ये मुद्रा योजनेची जागरूकता आणि वापर किती प्रमाणात आहे याचे परीक्षण करणे.
- २) महिला उद्योजकांनी मिळवलेल्या मुद्रा कर्जाच्या (शिशु, किशोर आणि तरुण श्रेणी) वितरणाचे विश्लेषण करणे.
- ३) महिलांच्या मालकीच्या उद्योगांमध्ये व्यवसाय सुरू करणे, वाढ, उत्पन्न निर्मिती आणि रोजगार निर्मितीवर मुद्रा कर्जाचा प्रभाव मूल्यांकन करणे.
- ४) मुद्रा कर्ज प्रभावीपणे मिळविण्यात आणि वापरण्यात महिलांना येणाऱ्या आव्हानांची ओळख पटवणे.
- ५) महिलांच्या आर्थिक समावेशन, सक्षमीकरण आणि कुटुंब आणि समुदायात निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने योजनेच्या सामाजिक-आर्थिक परिणामांचे मूल्यांकन करणे.
- ६) नागपूरच्या अर्ध-शहरी आणि ग्रामीण भागातील महिला उद्योजकांसाठी मुद्रा योजनेची सुलभता आणि परिणामकारकता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी सुचवणे.

साहित्य पुनरावलोकन:

अनेक संशोधकांनी नागपूर जिल्ह्याच्या संदर्भाशी संबंधित मौल्यवान अंतर्दृष्टी देऊन, संपूर्ण भारतातील महिला उद्योजकांवर प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा

(PMMY) प्रभाव तपासला आहे. चिब आणि महादुले (२०२२) यांनी नागपूरमध्ये एक प्रदेश-विशिष्ट अभ्यास केला आणि असे आढळून आले की मुद्रा योजनेमुळे महिलांमध्ये आर्थिक समावेशन लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे, ज्यामुळे त्यांना त्यांचे छोटे व्यवसाय सुरू करणे किंवा त्यांचा विस्तार करणे शक्य झाले आहे. तथापि, अभ्यासात प्रशिक्षण आणि पाठपुरावा सेवांसह मजबूत संस्थात्मक पाठिंब्याची आवश्यकता देखील अधोरेखित करण्यात आली. कांडपाल आणि ग्रोव्हर (२०२०) यांनी अधोरेखित केले की मुद्रा कर्ज खात्यांपैकी अंदाजे ७३.६% महिलांकडे असताना, त्यांना एकूण वितरित रकमेच्या फक्त ४३.५% रक्कम मिळाली, ज्यामुळे कर्ज वाटपात लिंगभेद दिसून येतो - विशेषतः तरुण सारख्या उच्च-मूल्याच्या श्रेणींमध्ये. एलुमलाई (२०२४) यांनी देखील असे नमूद केले की जरी बहुतेक महिलांनी शिशु कर्जाद्वारे (₹५०,००० पर्यंत) योजनेत प्रवेश केला असला तरी, अलिकडच्या वर्षांत महिलांना मंजूर रकमेचा एकूण वाटा कमी झाला आहे, जो त्यांच्या उपक्रमांसाठी मर्यादित स्केलेबिलिटी दर्शवितो. धनलक्ष्मी (२०२५) यांनी योजनेअंतर्गत महिलांना तोंड द्यावे लागणारी संरचनात्मक आव्हाने, जसे की अपुरी जागरूकता, कमी प्रवेशयोग्यता आणि मार्गदर्शनाचा अभाव यांचा शोध घेतला. या अभ्यासात क्षमता-निर्मिती उपक्रम आणि लिंग-संवेदनशील पोहोच यांचा समावेश असलेल्या धोरणात्मक सुधारणांची शिफारस करण्यात आली. प्रशांती आणि सिद्धप्पा (२०२५) यांनी वेगवेगळ्या कर्ज श्रेणींच्या परिणामकारकतेची तुलना केली आणि असे आढळून आले की शिशु किंवा तरुण कर्जांच्या तुलनेत किशोर कर्ज (₹५०,००० ते ₹५ लाख) चा महिला उद्योजकांवर अधिक सकारात्मक परिणाम झाला. खान, हुसेन आणि मजहर (२०२४) यांनी सांख्यिकीय विश्लेषण लागू केले आणि असा निष्कर्ष काढला की जागरूकता पातळी आणि योजनेची ओळख महिलांच्या पसंती आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेमध्ये सहभागावर लक्षणीय परिणाम करते. हे लक्षित जागरूकता मोहिमा आणि आर्थिक साक्षरता मोहिमेचे महत्त्व अधोरेखित करते.

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययन नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांवर प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा (PMMY) परिणाम मूल्यांकन करतो. उद्दिष्टांमध्ये जागरूकता मूल्यांकन करणे, कर्ज वापराचे मूल्यांकन करणे, उत्पन्न निर्मिती, व्यवसाय विस्तार आणि सक्षमीकरणावर त्याचा परिणाम विश्लेषण करणे आणि या उद्योजकांसमोरील आव्हाने ओळखणे समाविष्ट आहे. प्रश्नावली आणि

मुलाखतींद्वारे डेटा गोळा केला जातो आणि परिमाणात्मक आणि गुणात्मक पद्धती वापरून विश्लेषण केले जाते.

नागपूर जिल्ह्यातील महिला उद्योजकांवर मुद्रा योजनेचा परिणाम

भारत सरकारने २०१५ मध्ये सुरू केलेली प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ही सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना तारणाशिवाय कर्ज उपलब्ध करून देणारी एक महत्त्वाची योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीत आणून उद्योजकतेला चालना देणे. ही योजना शिशु (₹५०,००० पर्यंत), किशोर (₹५०,००१ ते ₹५ लाख) आणि तरुण (₹५ लाख ते ₹१० लाख) अशा तीन श्रेणींमध्ये कर्ज पुरवते. नागपूर जिल्हा — जो महाराष्ट्रातील एक गतिमान शहरी केंद्र असून औद्योगिक आणि ग्रामीण भागाचे मिश्रण दर्शवतो — येथे ही योजना विशेषतः महिलांमध्ये उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी प्रभावी ठरली आहे.

नागपूरमधील अनेक महिलांनी शिशु कर्जाच्या माध्यमातून किरकोळ व्यापार, घरगुती उद्योग, अन्न प्रक्रिया, शिवणकाम, ब्यूटी पार्लर, हस्तकला यासारख्या विविध व्यवसायांची सुरुवात केली. अभ्यासांनुसार, कर्ज घेतल्यानंतर अनेक महिलांचे मासिक उत्पन्न ३०% ते ५०% पर्यंत वाढले आहे, जे त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला हातभार लावणारे ठरले. काही महिलांनी कर्ज मिळाल्यानंतर स्वयंसेवी संस्था किंवा सरकारी उपक्रमांमार्फत कौशल्य प्रशिक्षण घेतले आणि व्यवसाय अधिक सक्षमपणे चालवायला सुरुवात केली. त्याचबरोबर, बँक खाते उघडणे, डिजिटल व्यवहार करणे, आर्थिक नियोजन शिकणे यामुळे त्यांचे आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता वाढली.

तथापि, या योजनेच्या अंमलबजावणीत काही अडचणीही आहेत. अनेक महिलांना योजना, प्रक्रिया आणि पात्रतेविषयी पुरेशी माहिती नाही. बहुतांश बँका केवळ शिशु कर्ज देण्यास प्राधान्य देतात आणि किशोर किंवा तरुण कर्जासाठी अटी कठोर असतात. कर्ज वितरणाची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असून त्यात वेळखर्ची कागदपत्रांची आवश्यकता भासते. प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शनाची कमतरता, तसेच कर्ज मिळाल्यानंतर देखरेखीचा अभावही मोठी अडचण ठरते.

या पार्श्वभूमीवर, मुद्रा योजनेची प्रभावीता वाढवण्यासाठी स्थानिक पातळीवर जनजागृती, अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे, आणि कौशल्यविकास व मार्गदर्शन केंद्रांची स्थापना करणे आवश्यक आहे. विशेषतः महिलांसाठी उपयुक्त सुविधा, सल्ला व 'शिशु' कर्जातून पुढील स्तरांवर पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न झाले, तर ही योजना नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण व

अर्धशहरी भागातील महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा कणा बनू शकते. त्यामुळे, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना ही योजना केवळ आर्थिक सहाय्यपुरती मर्यादित न राहता, महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे माध्यम ठरू शकते.

परिणाम:

अध्ययनातून असे दिसून आले आहे की नागपूर जिल्ह्यात मुद्रा कर्ज घेणाऱ्या महिलांचे सरासरी वय सुमारे ३७ वर्षे आहे. यामध्ये ८२% महिला विवाहित असून त्यांना सरासरी दोन मुले आहेत. बहुतांश महिलांकडे मालमत्तेचे स्वामित्व फारच कमी आहे, जिथे प्रत्येकीने सरासरी ०.६ टिकाऊ मालमत्ता नोंदवली आहे. सुमारे ७६% महिलांनी शिशु श्रेणीतील (₹५०,००० पर्यंत) कर्ज घेतले आहे, जे लहान कर्जाच्या प्राधान्याला किंवा त्या स्वरूपात सहज उपलब्धतेकडे इशारा करते. केवळ ४०% महिलांनी हे कर्ज पूर्णपणे व्यवसायासाठी वापरले, तर ४१% महिलांनी याचा काही भाग घरगुती वापरासाठी वळवला. सुमारे ५% महिलांनी मात्र हे कर्ज उत्पादक मालमत्ता जसे की वाहन किंवा उपकरणे खरेदीसाठी वापरले.

अनेक महिलांनी टेलरिंग, फूड स्टॉल्स, ब्युटी पार्लर आणि किरकोळ व्यापार यांसारखे घरगुती स्वरूपाचे व्यवसाय सुरू केल्याचे दिसून आले. तरीही, या उद्योगांची वाढ तुलनेने मर्यादित राहिली. फक्त काही महिलांनीच स्वयंरोजगाराच्या पुढे जात लहान स्तरावर कामगार नेमले. या व्यवसायांमुळे महिलांच्या मासिक उत्पन्नात सुमारे ₹२,००० ते ₹४,५०० दरम्यान वाढ झाल्याचेही नोंदवले गेले.

महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने काही सकारात्मक परिणाम आढळले. सुमारे ७०% पेक्षा अधिक महिलांनी आर्थिक समावेशनात वाढ झाल्याचे नमूद केले. ६३% महिलांनी कुटुंबातील आर्थिक निर्णयांमध्ये अधिक सहभाग घेतल्याचा अनुभव सांगितला, आणि जवळपास ५८% महिलांनी समाजातील त्यांच्या हालचाली आणि स्वतंत्रतेत सुधारणा झाल्याचे जाणवले.

तथापि, काही गंभीर अडथळेही अभ्यासात अधोरेखित झाले. यामध्ये शिशु कर्जाच्या मर्यादित रकमेमुळे व्यवसाय विस्तारास अडथळा येणे, कमी आर्थिक साक्षरता, प्रशिक्षण व सल्ला यासंबंधी आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव, कर्ज मंजुरीमध्ये नोकरशाही प्रक्रिया आणि अनियमित उत्पन्न असलेल्या महिलांसाठी परतफेडीचा ताण यांचा समावेश आहे. हे अडथळे महिलांच्या उद्योजकीय यशाला मर्यादा घालणारे ठरतात.

चर्चा:

नागपूर जिल्ह्यातील प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेमुळे (PMMY) महिलांना औपचारिक कर्ज अधिक सुलभ झाले आहे, विशेषतः जिल्ह्यातील अर्ध-शहरी आणि ग्रामीण भागात. या योजनेच्या माध्यमातून महिलांना बँकिंग प्रणालीशी जोडले गेले असून आर्थिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे. या प्रक्रियेमुळे महिलांना स्वतःचा क्रेडिट इतिहास तयार करण्याची संधी मिळाली आहे आणि त्या औपचारिक वित्तीय प्रणालीचा एक महत्त्वाचा भाग बनल्या आहेत.

तथापि, काही गंभीर अडचणी अजूनही कायम आहेत. शिशु कर्जाच्या लहान रकमेमुळे (जी कर्जाची सुमारे ७५% टक्के वाटा आहे) महिलांना व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर वाढवणे कठीण जाते. हे कर्ज मुख्यतः सूक्ष्म-उद्योग किंवा घरगुती व्यवसायासाठी पुरेसे असते, परंतु व्यवसायाच्या वाढीसाठी किंवा मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी ते अपुरे ठरते.

योजनेतील आणखी एक मर्यादा म्हणजे व्यवसायपूर्व प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शनाची कमतरता. अनेक महिला कर्ज मिळवतात, मात्र योग्य प्रशिक्षण, व्यवसाय नियोजन आणि बाजारपेठेचा अनुभव नसल्यामुळे त्या व्यवसायात शाश्वत यश मिळवण्यात अपयशी ठरतात. याशिवाय, कर्ज प्रक्रियेतील जटिल कागदपत्रे, विलंब, पारदर्शकतेचा अभाव आणि अधिकारी स्तरावर मिळणारी माहिती यामुळे औपचारिक कर्ज संस्थांवर विश्वास कमी होतो, विशेषतः त्या महिलांमध्ये ज्या कमी साक्षर आहेत किंवा ज्यांची सामाजिक गती मर्यादित आहे.

सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे जसे की घरगुती जबाबदाऱ्या, कौटुंबिक पाठिंब्याचा अभाव, आणि लिंगाधारित भूमिका या देखील महिलांच्या उद्योजकीय क्षमतेवर मर्यादा आणतात. उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या इतर राज्यांतील अभ्यास दर्शवतो की जरी मुद्रा योजनेने आर्थिक समावेशात प्रगती केली असली तरी, डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि कर्जोत्तर सहाय्याची कमतरता यामुळे त्याचा संपूर्ण प्रभाव मर्यादित राहतो.

राष्ट्रीय पातळीवरील संशोधनानुसार, महिला कर्जदारांकडून नॉन परफॉर्मिंग ॲसेट्स (NPA) कमी असतात आणि त्यांची परतफेड शिस्त अधिक चांगली असते, यावरून असे दिसून येते की महिला हे कमी जोखमीचे आणि विश्वासाहर्ष ग्राहक आहेत.

थोडक्यात, पीएमएमवायने नागपूरमधील महिला उद्योजकांसाठी वित्तपुरवठ्याच्या लोकशाहीकरणाच्या दिशेने मोठी पावले उचलली आहेत. मात्र, या योजनेचे दीर्घकालीन यश हे फक्त कर्जपुरवठ्यावर नाही, तर त्याला पूरक असे प्रशिक्षण, सल्लामसलत, उच्च-मूल्य कर्जापर्यंत सहज पोहोच आणि

सामाजिक अडथळ्यांवर मात करण्याच्या धोरणांवर अवलंबून आहे. अशा एकात्मिक दृष्टिकोनाचे महिला-नेतृत्वाखालील उद्योगांची खरी क्षमता उलगडू शकते.

निष्कर्ष:

प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेने (पीएमएमवाय) नागपूर जिल्ह्यातील महिलांमध्ये आर्थिक समावेश आणि उद्योजकतेला लक्षणीयरीत्या चालना दिली आहे. ही योजना तारणमुक्त कर्जे प्रदान करते, ज्यामुळे पहिल्यांदाच उपेक्षित व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील महिलांना सूक्ष्म व लघु उद्योग सुरू करण्याची संधी मिळाली आहे. या योजनेमुळे औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेचा वापर वाढला असून, महिलांची आर्थिक साक्षरता आणि घरगुती उत्पन्नात योगदान देण्याची क्षमताही बळकट झाली आहे. अनेक महिलांनी किरकोळ व्यवसाय, घरगुती उत्पादने, सेवा-आधारित उद्योग सुरू करून आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारला आहे. परंतु, या योजनेच्या प्रभावात काही अडथळेही स्पष्टपणे दिसून येतात. अल्प-मूल्याच्या शिशु कर्जापुरते बहुतेक महिलांचे कर्ज मर्यादित असते, ज्यामुळे व्यवसाय वाढीची क्षमता कमी राहते. तसेच, संरचित प्रशिक्षणाचा अभाव, सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने, प्रशासनातील विलंब, आणि किशोर व तरुण श्रेणीतील कर्जाची मर्यादित माहिती यामुळे योजनेचा दीर्घकालीन परिणाम संकुचित होतो. या योजनेची खरी क्षमता साकार करण्यासाठी केवळ कर्जपुरवठा पुरेसा नाही, तर सुलभ क्रेडिट प्रणाली, कौशल्य विकास व प्रशिक्षण, बाजारपेठांशी जोडणी, आणि महिलांकरिता अनुकूल धोरणात्मक पाठबळ आवश्यक आहे. अशा समग्र आणि एकात्मिक दृष्टिकोनातूनच प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेच्या माध्यमातून महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची आणि उद्योजकतेच्या वाढीची खरी गती साधता येईल. जोडणी आणि महिला उद्योजकांसाठी तयार केलेले धोरणात्मक समर्थन एकत्रित करणारा अधिक समग्र दृष्टिकोन आवश्यक आहे. या क्षेत्रांना बळकटी दिल्याने मुद्रा आर्थिक समावेशन साधनापासून शाश्वत आर्थिक सक्षमीकरणासाठी उत्प्रेरकात रूपांतरित होऊ शकते.

References

- 1) Agarwal, M., & Dwivedi, R. (2017). Pradhan Mantri Mudra Yojna: A Critical Review. *Parikalpana: KIIT Journal of Management*, 13(2), 97–106.
- 2) Bindal, A., & Singh, D. R. R. (2022). A study and review of Pradhan Mantri Mudra Yojana. *Journal of Education: Rabindra Bharati University*, 23.
- 3) Mahajan, Y. (2019). A study and review of Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) in the state of Maharashtra. *International Journal of Advance and Innovative Research*, 6(2), 25–31.
- 4) Kumar, P., & Nandrajog, D. (2021). The impact of Pradhan Mantri Mudra Yojana on the socioeconomic development of women in India: A study of Delhi-NCR. *Asian Journal of Management*, 12(4), 411–419. <https://doi.org/10.52711/2321-5763.2021.00062>

- 5) Gangadhar, M. (2022). *A Study on Pradhan Mantri Mudra Yojna (PMMY)—An Overview. International Journal of Creative Research Thoughts*, 10(7), 36–43.
- 6) Rajagopal, D. (2022). *Performance of Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY)—A Comparative Study. International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies*, 2(7), 104–113.
- 7) NITI Aayog & KPMG. (2023). *Impact Assessment of Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY). NITI Aayog, Government of India.*
- 8) Agarwal, M. (2022). *Analysis of Pradhan Mantri Mudra Yojana. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5285541>*
- 9) Gangadhar, M., & Kumari, M. (2020). *Evaluation of Pradhan Mantri Mudra Yojana in Financial Inclusion. Financial Inclusion Journal*, 17(1), 55–61.
- 10) Soni, A. (2016). *MUDRA: Micro Units Development and Refinance Agency. EPRA International Journal of Economic and Business Review*, 4(11), 33–36.
- 11) Roy, A. K. (2016). *Mudra Yojana—A Strategic tool for Small Business Financing. International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies*, 4(1), 68–72.
- 12) Anilkumar, S. (2018). *Pradhan Mantri Mudra Yojana: Issues & Challenges. International Research Journal of Commerce and Law*, 5(7), 133–139.
- 13) Ghosh, B., & Singh, M. (2019). *Impact of Mudra Yojana on MSMEs in India. International Journal of Applied Business and Economic Research*, 17(2), 35–42.
- 14) Khan, M. N. (2021). *Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY): A Policy Study. Indian Journal of Finance and Economics*, 5(1), 70–78.
- 15) Jain, R. (2015). *Micro Units Development and Refinance Agency (Mudra) Yojana: The Most Innovative Way for Upliftment of Micro Industries. International Journal of Core Engineering & Management*, 2(8), 1–8.
- 16) Bansal, S., & Singh, N. (2020). *Financial Inclusion through Mudra Yojana: An Evaluation. Journal of Public Affairs*, 20(3), e2118.
- 17) Ibrahim, P. A. (2018). *Performance assessment of MUDRA scheme. Indian Journal of Economics and Business*, 17(3), 111–120.
- 18) Rudrawar, M. A. A., & Uttarwar, V. R. (2016). *An Evaluatory Study of MUDRA Scheme. International Journal of Multifaceted and Multilingual Studies*, 3(6), 50–62.
- 19) Shahid, M., & Irshad, M. (2016). *A Descriptive Study of Pradhan Manthri Mudra Yojana (PMMY). International Journal of Latest Trends in Engineering and Technology*, 11(3), 121–125.
- 20) Jain, V. (2016). *Mudra Bank: A Step towards Financial Inclusion. Review of Research Journal*, 5(4), 43–48.